

*Новиков А. О.,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка*

НАД ЧАРІВНОЮ ДЕСНОЮ: СОСНИЦЬКИЙ ПЕРІОД ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Анотація. У вересні 2019 року виповнилося 125 років від дня народження Олександра Довженка, чия кінематографічна спадщина відома в усіх країнах і на всіх континентах. Особливою популярністю користується кінострічка «Земля», яка 2015 року у зв'язку зі 120-річним ювілеєм світового кінематографа була включена ЮНЕСКО до почесного списку з п'яти фільмів, офіційно визнаних світовими шедеврами. У розвідці висвітлюється перший, сосницький, період життя О. Довженка – від дня його народження до завершення навчання в Сосницькому міському чотирикласному училищі. Особлива увага акцентується на козацькому походженні О. Довженка, постатях його батьків, шкільних учителів, діда Семена Тарасовича, образ якого знайшов відображення в кінострічці «Земля», на тому, що вже в дитячі й підліткові роки майбутній кінорежисер і письменник захоплювався словесністю, передусім творчістю Гоголя й Шевченка, а також малюванням.

Осібне місце у статті відводиться дослідженню артистичної обдарованості юного Довженка. Це багато в чому зумовлено тим, що артистичною від природи була вся його родина. Батько був незрівняним оповідачем, а мати могла талановито відтворювати старовинні звичаї та обряди.

Ще в дитячі роки хлопчина разом зі своїми друзями влаштував у батьківському саду своєрідний «театр», де виконував обов'язки «режисера», а в ролі «акторів» виступали його товариші.

Під час навчання в Глухівському учительському інституті в Довженка зміцніла любов до художнього слова, усної народної творчості, остаточно визначилися мистецькі здібності та вподобання. Особливо багато уваги в цей період юнак приділяє живопису. Його малюнками-карикатурами на товаришів і вчителів уже тоді захоплювалися однокурсники і знайомі. Товариші по навчанню запам'ятали Довженка чуйним товаришем, здібним карикатуристом, прекрасним декламатором.

Сосницький період життя О. Довженка став важливим етапом у підготовці його до навчання в Глухівському вчительському інституті, у формуванні мистецьких пріоритетів – як художника-карикуриста, письменника і навіть до певної міри кінематографіста.

Ключові слова: Довженко, Сосниця, школа, Гоголь, Шевченко, українська література, аматорські вистави, малюнки-карикатури.

Постановка проблеми. У вересні 2019 року виповнилося 125 років від дня народження Олександра Довженка. Його кінематографічна спадщина відома в усіх країнах і на всіх континентах. Особливою популярністю користується кінострічка «Земля». 2015 року у зв'язку зі 120-річним ювілеєм світового кінематографа спеціальною постановою ЮНЕСКО вона була

включена до почесного списку з п'яти фільмів, офіційно визнаних світовими шедеврами.

Окрім того, митець є автором низки художніх творів, серед яких низка кіноповістей, оповідань, п'єс, нарисів – «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Зачарована Десна», «Поєма про море». Осібне місце в літературному доробку Довженка належить його «Щоденниковим записам», в яких із документальною достовірністю й небаченою сміливістю для 40–50-х років минулого ХХ століття відображена не лише значна частина життя метра, а й багато в чому доба диктатури Йосипа Сталіна загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед найвідоміших дослідників творчості Олександра Довженка варто згадати Романа Корогодського, Василя Марочка, Сергія Тримбача, які здебільшого вивчають кінематографічну спадщину митця. Вагоме місце в цьому почесному списку належить ученим Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка – Володимирі Гриневичу, Наталії Троші, Світлані Максимчук-Макаренко, Світлані Приваловій, Світлані Цінько. Саме тут під керівництвом автора цієї праці створено науково-дослідну лабораторію довшенкознавства, яка, по суті, стала основним центром вивчення життя і творчості геніального кінорежисера й письменника. До найвагоміших праць творчого колективу належать, зокрема, монографія «Літературні пріоритети Олександра Довженка» [7], навчальний посібник «Вивчення творчості Олександра Довженка в школі» [6] та інші. Однак біографія видатного кінорежисера й письменника ще не вивчена повною мірою, передусім сосницький період його життя.

Мета статті – детально висвітлити перший, сосницький, період життя Олександра Довженка – від дня його народження до завершення навчання в Сосницькому міському чотирикласному училищі.

Виклад основного матеріалу. Офіційно вважається, що Олександр Петрович Довженко народився 10 вересня (29 серпня) 1894 року. Щоправда, сам майстер називав своїм днем народження 30 серпня, тобто 12 вересня за новим стилем. Появився на світ майбутній всесвітньовідомий кінорежисер на хуторі В'юнище, околиці повітового містечка Сосниці Чернігівської губернії, у старовинній козацькій родині. Генеалогію роду Довженка встановлено з другої половини ХІХ століття, коли його предки з Полтавщини переселилися на Чернігівщину – до Сосниці. Першим у родословному списку значиться Карпо Довженко. За ним ідуть Григорій, Тарас, Семен, Петро [8, с. 122]. 1838 року рід було розділено владою на чотири сімейства, оскільки кожне із сімейств мало надавати рекрута до війська.

У Сосниці Довженків називали зазвичай не за офіційним прізвищем, а за іменем Сашкового прадіда Тараса – Тарасовичами. «Спитай: де живе Семен Довженко? Будуть довго думати – і чи скажуть. А спитай: де живе Тарасович Семен чи Тарасович Петро? Кожен скаже» [8, с. 124].

За тогочасними селянськими мірками Довженків рід якщо й не був заможним, то принаймні не бідував. Дітей було багато, і всі зрання допізна працювали. Дід Семен за молодих літ чумакував, разом із товаришами (до тридцяти возів) їздив у Крим по сіль. А туди везли продавати дерев'яний посуд, «неодмінно брали з собою півня, що правив за годинник». По дорозі з Криму зазвичай завертали на Дон, а потім уже «верталися з солоною рибою (осетрами, севрюгою тощо)» [8, с. 122]. Окрім того, дід Семен торгував дьогтем по селах.

Довженко дуже любив свого діда і відтворив його образ у кінематографічній творчості. «Дід у фільмі «Земля», – писав він в автобіографії, – це мій покійний найдобріший дід Семен Тарасович, колишній чумак, чесний і незлобивий. Від нього в мене в картинах завжди з любов'ю написані образи дідів. Це теплота дитинства. Діди мої – це щось подібне до призми часу. І саме тому мені образ Боженка було легше створювати, ніж образ Щорса» [3, с. 12].

Петро, Довженків батько, вже не чумакував. З появою залізниць ця професія перестала бути затребуваною. Він був хліборобом, і, судячи з усього, справи його загалом ішли непогано. За його господарювання «... прикупили трохи землі, посадили сад. Всю садибу обгородили високим тином, поставили нові ворота, переробили хату, в якій замість земляної долівки послали підлогу з соснових дощок» [8, с. 125]. Землі у Довженкового батька було сім чи сім з половиною десятин. Земляки характеризують його як розумну і працювиту людину. «День і ніч працював. <...> землю обробляв, візнукував, їздив по ярмарках, торгував дьогтем, човном перевозив вантажі до Борзни і в зворотний шлях, до Сосниці. Працював, як від, а ходив у поганому одязі та й харчувався не завжди добре. Докладав багато сил та здоров'я, щоб заробити грошей та дати дітям можливість навчатися» [8, с. 126–127].

Прикметно, що дід Семен був ще письменний, а батько вже ні. Неписьменною була й мати. На думку Івана Кошелєвця, саме на прикладі Довженкового роду добре ілюструється деградація освіти в Україні. Адже в середині XVII століття в Україні майже все населення, включно з жінками, вміло читати й писати. Приблизно теж саме було й століттям пізніше. За переписами 1740 і 1748 років у Полтавській і Чернігівській губерніях на 746 душ припадала одна школа. Всього було 866 шкіл, притому всі з українською мовою навчання. Зовсім інша ситуація спостерігається в Україні наприкінці XIX століття, коли на сто душ населення було лише тринадцять грамотних. Так поступово за рівнем освіти українці стали найвідсталішим народом у Російській імперії [5, с. 15].

У підліткові роки Сашко хотів навчити Петра Семеновича читати й писати, але той, «скривджений своїм грамотним батьком, який не пустив його до школи, навідріз відмовився» [8, с. 129].

Мати Довженка, Одарка Єрмолаївна, була дуже набожною. Все життя вона тяжко працювала. Син завжди згадував про неї з великою теплотою і смутком: «Народжена для пісень, вона проплакала все життя» [3, с. 12]. Родина була багатодітною. Але з чотирнадцяти дітей вижило лише двоє – Олександр і його молодша сестра Поліна.

Старші – Іван, Сергій, Лаврентій і Василь – були музично обдарованими дітьми, дуже гарно співали. «Було як вилізуть всі четверо на тин, – писав згодом у своїй автобіографічній кіноповісті «Зачарована Десна» Довженко, – сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співати. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив». Коли вони померли, то люди говорили, що Господь «забрав їх до свого ангельського хору» [2, с. 445]. За словами Довженкової сестри Поліни, вони «померли в один день від пощесті. Чотири труни поряд! Мама, що поховала разом чотирьох перших дітей, одразу посивіла, хоч їй не було ще й тридцяти років» [8, с. 115].

Коли діти помирали від невідомої хвороби, батько був на ярмарку в Борзні. Довідавшись про це неймовірне горе, він тридцять верст мчав галопом додому, нещадно б'ючи змиленних коней. «А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кінцями в ворота, аж ворота розбилися, і покалічені коні попадали в кривавій піні» [2, с. 445].

Приголомшений таким нечуваним і жорстоким лихом, Петро Довженко тоді чи не остаточно порвав із релігією і вигнав отця Кирила з хати, зауваживши, що сам ховатиме своїх соловейків.

Однак біда зазвичай не приходиться одна. Ще дітьми померли також Гриша, Коля, Кулина, Паша й Мотря. А Овраам, Ганна й Андрій – уже в юності, в двадцять років [8, с. 115].

З огляду на сказане зрозуміло, що моральна атмосфера в родині зазвичай була важкою. «І коли я зараз пригадую своє дитинство і свою хату, завжди, коли б я їх не згадав, в моїй уяві плач і похорон» [3, с. 11], – писав згодом кінорежисер.

Сашко був сьомою дитиною в родині. Його «університети» розпочалися 1903 року з навчання у чотирикласній парафіяльній школі. У дитячій пам'яті на все життя закарбувалася перша зустріч з учителем Леонтієм Созоновичем Опанасенком. Бесіда ця нагадувала розмову грізного вовка з переляканим на смерть ягням із відомої байки Леоніда Глібова. Учитель, який здавався хлопчині «величезним паном, не меншим од справника чи судді», грізно запитав, як звати майбутнього школяра. Але той настільки злякався, що не міг вимовити жодного слова. «Навіть батько, і той якось трохи злякався, – згадував письменник у своїй автобіографічній кіноповісті «Зачарована Десна». Але вчитель наполягав:

– Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало Рот спустів і висох.

– Как? – нахмурився вчитель.

– Сашко, – прошепестів я. <...>

– А как зовут твоего отца?

– Батько.

– Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадалися, що діло наше програє [2, с. 122].

Пізніше, ставши школярем, малий Сашко досить швидко порозумівся з учителем, оскільки продемонстрував неабиякі успіхи в навчанні.

Після закінчення початкової школи хлопчина продовжив здобувати освіту в Сосницькому міському чотирикласному училищі (вищій початковій школі). В місті це училище називали

вали Сосницькою академією наук. У шкільні роки Довженко відзначався неабиякою допитливістю та старанністю, багато читав. Навчання давалося легко. «Мені здавалося, – згадував він, – що вчителі самі щось не зовсім розуміють і тому їм здається, що я відмінник» [3, с. 132].

Особливо запам'ятався Довженковим товаришам по навчанню випадок, що стався під час уроку математики. Якось учитель із цього предмета Дмитро Іванович Добчин «... почав викликати до дошки учнів розв'язати задачу. Першому поставив одиницю, другому – двійку. І так – половині класу. Нарешті черга Довженка. Сашко впевнено показує свій хід розв'язання задачі, але одержана ним відповідь не збігається з відповіддю в підручнику. Сашко сміливо заявляє, що в підручнику друкарська помилка. Вчитель тепло усміхається, і в журналі з'являється гарна п'ятірка з плюсом» [8, с. 133].

Утім, чи найбільше любив Сашко словесність. Коли він відповідав на уроці літератури, «весь клас завмирав», а обличчя вчителя Миколи Омеляновича Климченка «світлілося зачарованою усмішкою, натхненно горіли очі». Це Сашкове збудження зазвичай не минало й на перерві, і «він продовжував із запалом читати прекрасні твори Тараса Шевченка» [8, с. 132].

Іншою пристрастю Довженка-школяра було малювання. Спочатку це були ескізи, «а згодом і ретельно детальовані портрети товаришів та знайомих; робив малюнки на сюжети прочитаних книг. З власного зображення у дзеркалі намалював великого, дуже схожого портрета» [4, с. 128].

Незрідка виконував Сашко домашні завдання з малювання і за багатьох своїх товаришів по навчанню. Особливо любив він малювати голови коней: «Його коні на папері – як живі; здавалося, що від них іде пара...» [8, с. 133]. Великим успіхом у однокласників користувалися й карикатури юного художника, які він під час перерви виконував на класній дошці чи аркуші паперу.

Неабияку цікавість у дитячі роки виявляв Довженко й до іноземних мов, попри те, що в ту добу у Сосницькій вищій початковій школі їх не викладали. «Не раз говорив він, – згадує шкільний товариш Яків Назаренко, – що без іноземних мов ми наполовину сліпі. Дістав самовчитель з німецької мови, і ми разом почали її студіювати» [4, с. 128].

Захоплювався в дитинстві майбутній письменник також фольклором – історичними піснями, билинами, козацькими думами.

Саме в ці роки розпочав Сашко писати свої перші вірші. «Часто після четвертого уроку він із товаришами простував кудись на річку і, стоячи перед ними на пні чи на кам'яній брилі, з палаючими щоками читав свої потаємні строфи» [4, с. 128].

Особливо до смаку юному Довженкові були різноманітні видовища. Понад усе він любив розігрувати невеличкі сценки, інсценізувати епізоди з творів Гоголя й Шевченка. Улюбленим Сашковим героєм був Тарас Бульба. У батьківському саду хлопчина разом зі своїми друзями влаштував своєрідний «театр»: «... перед хатою припасовувалися жердини. На них навішували солом'яні мати так, щоб вони на зразок завіси розсувалися в обидва боки. Виконавцями були школярі. Сам Сашко, «художній керівник», виступав як соліст, граючи на балалайці. Грав він одну, першу опановану ним пісню – «І шумить, і гуде» [4, с. 128].

Сучасники звертають увагу на те, що родина Довженків була артистичною від природи. Батько був незрівнянним оповідачем, з великим натхненням розповідав про чумаків і запорожців, а мати талановито «відтворювала старовинні звичаї,

особливо весілля» [8, с. 135]. Одарка Єрмолаївна любила також співати пісень і навіть складала власні [1, с. 295]. «Голос мала сильний, чистий та звучний. Знала силу-силенну старовинних пісень, шедрівок, колядок» [4, с. 127]. За словами сучасників чи не найчастіше в оселі Довженкових батьків лунали такі українські пісні, як «Ой попід горою», «Мати моя стара», «Устану я в понеділок», «Ой ти, таточку», «Налетіли гуси» [4, с. 127].

У ці ж роки Сашко дістав змогу познайомитися й зі справжнім театром. Це стало можливим завдяки тому, що влітку до Сосниці час від часу приїздили на гастролі українські театральні трупи, зокрема й драматичний колектив Василя Грицяя – учня засновника ушлявленого театру корифеїв Марка Кропивницького. «Потрапити до театру, – зауважує згаданий уже Яків Назаренко, – нам було дуже важко з багатьох причин. Першу виставу я дивився разом з Довженком через щилину в дощаному бараци, а потім завдяки дідові-сторожу, далекому родичу Довженка, ми пробралися за куліси». Прикметно, що вже тоді Довженко «розбирався в грі акторів, відзначав розумні, цікаві знахідки, імпровізацію й різко критикував недотепні вигадки, штампи й шаблони. Багато вистав у Сосницькому театрі не подобалося йому через відсутність художніх декорацій. Сашко вважав, що в театрі повинен бути талановитий художник-живописець».

Прикметно, що вже тоді хлопчина «почав розчаровуватися у «звичайному» театрі», оскільки йому до вподоби був античний театр, а тому вважав, що «стіни треба забрати». Хоча, на думку шкільних товаришів, можливо, він ще в юні роки «передчував майбутнє кіно, якому присвятив згодом усе своє славне життя» [8, с. 135].

Під час навчання в Глухівському учительському інституті в Довженка ще дужче зміцніла любов до художнього слова, усної народної творчості, а головне – остаточно визначилися мистецькі здібності та вподобання. Його малюнками-карикатурами на товаришів і вчителів захоплювалися однокласники і знайомі. Товариші по навчанню запам'ятали майбутнього всесвітньовідомого кінорежисера й письменника як чуйного товариша, здібного карикатуриста, прекрасного декламатора.

Висновки. Перший, сосницький, період життя Олександра Довженка став важливим етапом у підготовці його до навчання в Глухівському учительському інституті – як художника-карикатуриста, письменника і навіть до певної міри кінематографіста.

Література:

1. Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар Віри Агеєвої і Сергія Тримбача. Київ : КОМОРА, 2014. 472 с.
2. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1986. 712 с.
3. Довженко О. Твори в трьох томах. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1958. Т. 1. 501 с.
4. Журов Г. Над чарівницею Десною. *Вітчизна*. 1964. № 9. С. 126–129.
5. Кошелівець І. Олександр Довженко : Спроба творчої біографії. Мюнхен : Сучасність, 1980. 428 с.
6. Новиков А., Гриневич В., Привалова С. та ін. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі / за ред. проф. А. Новикова. Харків : Основа, 2014. 144 с.
7. Новиков А., Троша Н., Максимчук-Макаренко С. Літературні пріоритети Олександра Довженка : монографія / за ред. проф. А. Новикова. Суми : Видавництво Вінниченка Миколи Дмитровича, 2016. 212 с.
8. Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. Київ : Дніпро, 1873. 720 с.

Novykov A. Above the magic Desna river: Oleksandr Dovzhenko's sosnytskyi period

Summary. September 2019 marks the 125th anniversary of Oleksandr Dovzhenko, whose cinematic heritage is known in all countries and continents. Particularly popular is the film "Earth" ("Zemlya"), which in 2015, in order to the 120th anniversary of world cinema was included by UNESCO to the list of five films officially recognized as world masterpieces. The aim of research is to cover the first, Sosnitskyi period of Oleksandr Dovzhenko's life – from the day of his birth to the completion of his studies at the Sosnitskyi Local Four-Grade School.

The article focuses on the Kosaks origin of Oleksandr Dovzhenko, the figures of his parents, school teachers, grandfather Semen Tarasovych, whose image was reflected in the film "Earth" ("Zemlya"), on the fact that in childhood and adolescence the future film director and writer became fascinated with writing of Hohol and Shevchenko as well as painting.

A special place in the research belongs to the study of artistic talent of young Dovzhenko. This is mostly due to the fact that his family was artistic in nature. The father was an incom-

parable storyteller, and the mother was talented in reproducing ancient customs and rituals.

Back to his childhood, the boy with his friends, arranged a kind of "theater" in his parents' garden, where he was as a director, and his comrades were as "actors".

Dovzhenko's love of the artistic word, folk art had been strengthened and artistic abilities and preferences had been determined during his studying at Hlukhiv Teachers' Institute. He spent a lot of time for painting. His classmates and acquaintances were fond of his drawings-caricatures of friends and teachers already at that time. Friends by education had remembered Dovzhenko as sensitive friend, skillful caricaturist, fine reciter.

Oleksandr Dovzhenko's sosnitskyi period became an important stage in preparing him for his studies at the Hlukhiv Teacher's Institute, in determining further artistic priorities – as a cartoonist, writer, and even to some extent a cinematographer.

Key words: Dovzhenko, Sosnytsya, school, Hohol, Shevchenko, Ukrainian literature, amateur performances, drawings-caricatures, artist, theater.